

CSEPREGI MÁRTA

Többfunkciós morfémakapcsolatok a szurguti hantiban¹

This study examines the syntactic function of present and past participles that appear with possessive suffixes (root+PTC.PRS+PPx and root+PTC.PST+PPx), concluding that the morpheme string can fulfill any function of the sentence. The participial forms chosen as examples (*mən-t-am* go-PTC.PRS-1SG and *mən-m-am* go-PTC.PST-1SG) primarily serve an attributive function (*məntam / mənmam lek* 'the road I walk(ed) on'). Less commonly, they can indicate time and cause (*ma mənmam ar áλγə jey*. 'Since I left, many years have passed'). Alongside verbs that express senses, they can function as subjects or objects (*ma mənmam əntə wuje*. 'You didn't see my leaving.'). In such cases, the grammatical item may be more accurately described as an action nominal, rather than a participle. Given the limited circumstances in which nominalization can occur, there is no justification for treating these forms as an independent word class. In Surgut Khanty, it is only in the language of folk songs that the morpheme string *participle + PPx* fulfills a predicative function (*tút pɨrnə ma í mənmam*. 'After that I left.'). In spoken language, this function is rare and only occurs with passive verbals.

Keywords: Surgut Khanty, participle, syntactic function, grammatical polysemy.

0. Bevezetés

A hanti nyelv szurguti nyelvjárásában öt nem-finit igealak, azaz igenév van: a *-ta(γə)* képzős főnévi igenév (infinitivus), a *-t-* képzős folyamatos és *-m-* képzős befejezett melléknévi igenév (participium), a *-min* képzős határozói igenév (gerundium v. konverbum), a *-ŋ-* képzős feltételes és a *-λγ* képzős tagadó igenév. A leggazdagabban a participiumok toldalékolhatók. Az infinitivusokhoz nem lehet egyéb toldalékot fűzni, a gerundiumok csak állítmányi helyzetben láthatók el számmal, a participiumokhoz azonban járulhat személyjelölő morféma, határozórag és névutó is. A tagadó igenév a participiumokhoz hasonló módon toldalékolható,

¹ A tanulmány az OTKA K104249 számú kutatásának keretében jött létre. Ezúton mondok köszönetet Havas Ferencnek és Gugán Katalinnak írásom végső megformálásához nyújtott, hasznos segítségükért.

de variációs lehetőségei korlátozottabbak. A mai nyelvben már archaikussá vált feltételes igenévhez pedig csak személyjelölő morfémákat lehet kapcsolni.

Jelen tanulmányban a szurguti hanti folyamatos és befejezett melléknévi ige-nevek személyjelölővel ellátott alakjainak a mondatbeli funkcióit vizsgálom (PTC.PRS + PPx és PTC.PST+PPx)². Érdeklődésemet az keltette föl, hogy a tő + igenévképző + személyjelölő felépítésű morfémásorok a mondatban bármely szintaktikai funkciót betölthetik. Ez vajon azt jelenti, hogy a hanti nem-finit alakok rendszere hasonlítható az angolhoz? A szakirodalomban széles körben ismert a következő, a *crying* szó különböző funkcióit illusztráló angol mondatsor (Nedjalkov 1995: 106, idézi Ylikoski 2000: 219):

Participium: *A crying girl entered the room.* 'A **síró** lány belépett a szobába.'
 Konverbum: *Crying, the girl entered the room.* 'A lány **sírva** lépett a szobába.'
 Infinitivus: *The girl started crying* (=to cry). 'A lány **sírni** kezdett.'
 Nomen actionis: *The girl's crying irritates me.* 'A lány **sírása** zavar engem.'

A mondatok fordításából kiderül, hogy a magyarban morfológiailag is világosan elkülönülnek egymástól az adott szófajok és mondattani funkciók, azaz az *-ing* képzőnek a magyarban legalább négy igenév- illetve főnévképző felel meg. Az alább ismertetendő szurguti hanti jelenség inkább az angolhoz áll közelebb. Itt is arról van szó, hogy azonos morfológiai felépítésű alakok többféle szintaktikai funkciót is betölthetnek, ebből következően akár több szófajhoz is tartozhatnak.

A fentebb idézett négy angol mondat annak a nyelvészeti diskurzusnak is állandó szereplője, mely a verbális és nominális kategóriák közti átmeneti szófajokat érinti. A klasszikus igenévi szófajok (infinitivus, participium, gerundium) mellett a nyelvészeti irodalomban egyre gyakrabban használják a konverbum terminust, mely az igenévi eredetű, határozói funkciójú szerkezeteket szélesebben lefedő fogalom (Haspelmath – König 1995, van der Auvera 1998 stb.), másrészt pedig az alanyi és tárgyi funkciót betöltő, a névszókhoz közelebb álló cselekvésvég kategóriája is alapos kutatás tárgya lett (Comrie 1976, Koptjevskaja-Tamm 1993, 2011, Malchukov et al. 2008 stb.). A finnugor nyelveket is figyelembe véve legutóbb Jussi Ylikoski próbálta tisztázni a fentebb említett terminusok jelentését (2003). A tisztázást egyrészt az nehezíti, hogy egymástól nagyon különböző nyelvek jelenségeit kellene egységes rendszerbe igazítani, másrészt pedig a morfológiai és szintaktikai szempontok egyidejű alkalmazása okoz gon-

² Az igevekhez járuló személyjelölőket birtokos személyragként szokták elemezni, és Px-szel jelölik. A szurguti hantiban viszont különbözik a Px-ek és az igenévi személyjelölők alakja, ezért ez utóbbiakat én PPx-szel jelölöm (bővebben l. Csepregi 2012). A transzkripció és a glosszázás tekintetében is a Csepregi 2012-ben alkalmazott gyakorlatot követem.

dot. Az egyes szófajkategóriák között óhatatlanul is átfedések vannak, a határokat nem lehet egyértelműen meghúzni. Gyakran még az sem világos, hogy az igenévi alakok a szóképzés vagy a ragozás körébe tartoznak-e. Ennek a dichotómiának a feloldására hozta létre Haspelmath a „szófajváltó ragozás” (word-class-changing inflection) kategóriát (1996). Az utóbbi bő két évtized nyelvészeti diskurzusának áttekintése után Ylikoski a következőképpen jellemezte a négy alapvető infinit igealakot (2003: 228):

<i>Nem-finit igealak</i>	Infinitivus	Konverbum	Participium	Nomen actionis
<i>Szintaktikai funkció</i>	argumentum (= alany, tárgy, kötött határozó)	(szabad) határozó	jelző (+ melléknévi állítmány)	– (azonos a főnevek funkciójával)
<i>„Új szófaj”</i>	–	–	melléknév	főnév
<i>A lexikalizáció iránya</i>	főnév, határozószó	határozószó, névutó, kötőszó	melléknév (> főnév)	főnév

Jelen tanulmánynak nem célja a hanti igenévrendszer teljes körű szófajtani bemutatása, de a személyjelölővel ellátott participiumok használatának tárgyalásakor fel kell vetnünk ezeket a ma aktuális szófajtani kérdéseket is.

A fenti angol mondatok mintájára létre lehet hozni négy hasonló hanti mondatot, melyekben a *mən-t-am* megy-PTC.PRS-1SG vagy a *mən-m-am* megy-PTC.PST-1SG morfémasor négy különböző szintaktikai funkciókban szerepel. Ha a szófaj a szintaktikai funkció határozza meg, akkor ez négy különböző szófaj is jelent:

Participium:	<i>ma mənmam leki jűwa!</i>	’Az általam járt úton gyere!’
Konverbum:	<i>ma mənmam ar áλγə jey.</i>	’Mióta elmentem, sok év telt el.’
Nomen actionis:	<i>ma mənmam əntə wuje.</i>	’Elmeneteletem nem láttad.’
Ige:	<i>íut p̄jrnə ma tí mənmam.</i>	’Azután ím elmentem.’

Az élő nyelv sokkal gazdagabb ezeknél a sematikus mondatoknál. A továbbiakban az utóbbi bő száz évben feljegyzett szurguti hanti nyomtatott forrásokból gyűjtött, és anyanyelvű adatközlők által kiegészített példamondatokon mutatott be a PTC+PPx morfémakapcsolat grammatikáját.

1. Participium + személyjelölő – jelzőként

A melléknévi igenevek prototipikus mondattani funkciója a jelzői. Ennek megfelelően a szurguti nyelvjárásban is jelzőként fordul elő a személyjelölő nélküli folyamatos és befejezett melléknévi igenév. Az aktív és passzív igeneveknek

nincs külön morfológiai jelölője, de szószerkezetet alkotva megkülönböztethetők: ha a szerkezet alaptagja (feje) az igenév ágense, akkor az igenév aktív, ha a páciense, akkor passzív (mint a magyarban).

Folyamatos, aktív:

- (1) *ma wəle mən-tə ne wős-əm.*
 én PCL megy-PTC.PRS nő COP-1SG
 'Hiszen én menő (= úton levő) nő vagyok.' (Chr 78)

Befejezett, aktív:

- (2) *wājə kənč-čayə jāŋkiλ-əm jāk-kən jōwət-γən.*
 vad keres-INF jár-PTC.PST emberek-DU érkezik-[PST]-DU
 'Két ember érkezett, akik vadászni jártak.' (VJM 46)

Folyamatos, passzív:

- (3) *wāt aλəm-tə sārəm lip-ət*
 szél emel-PTC.PRS száraz levél
 'szél emelte száraz levél' (BUFF 26/47)

Befejezett, passzív:

- (4) *tem áλ āwt-əm juγ aŋkλ-ət-a jōw-ət.*
 ez év kivág-PTC.PST fa törzs-PL-LAT érkezik[PST.3SG]
 'Idén kivágott fatörzsekhez érkezett.' (Chr 74)

Befejezett, relatív – ha az intranszitiv igenék egyéb bővítménye, pl. hely-, cél-, vagy eszközhatározója van, a belőlük képzett igenevek átmenetet képeznek az aktív és a passzív értelmű igenevek között. Ezeket hívják relatív participiumoknak (Lehmann 1984: 49–58, idézi Haspelmath 1994: 154):

- (5) *ma jīs jāγ-λ-am mən-əm lek-i*
 én régi emberek-PL-1SG megy-PTC.PST út-ABL
 'őseim járta úton' (BUFF 27/55)

A passzív (vagy relatív) folyamatos és befejezett melléknévi igenév személyes névmási ágensét az igenévhez járuló koreferens személyjelölő fejezi ki. Ez a jelenség csak a keleti hanti nyelvjárásokban ismert, a nyugati nyelvjárások az ágensjelölést a jelzői szerkezet fejéhez kapcsolt birtokos személyraggal fejezik ki (l. erről bővebben Csepregi 2012).

Folyamatos, relatív:

- (6) *temi wəle ma jǎŋkiλ-t-am lār kǎnəŋ.*
 ez PCL én jár-PTC.PRS-1SG tó part
 'Hiszen ezen a tóparton én járok (én járom tópart)' (VJM 8)

Befejezett, passzív:

- (7) *katəλ-m-am kua put-nə kǐtʹ.*
 fog-PTC.PST-1SG hal fazék-LOC marad-[PST.3SG]
 'A hal, melyet fogtam (a fogtam hal) a fazékban maradt.' (NyK 108: 67)

Befejezett, relatív:

- (8) *λin jǎŋkiλ-m-in táŋi-t-nə λin wər-in-at*
 ők ketten jár-PTC.PST-3DU hely-PL-LOC ők ketten vér-3DU-INSF
ńarəm kar-ət əŋnam wərt-a jəŋ-ət.
 bokor tisztás-PL mind vörös-LAT válik-[PST]-PL
 'Ahol ők ketten jártak (a jártuk helyeken) a vérüktől a bokros helyek
 vörösek lettek.' (JAK 30)

A fenti példákban szereplő igenevek rendelkeznek a participiumok összes tulajdonságával. Egyrészt képesek a relatív igeidő kifejezésére, valamint az ágens személyének jelölésére; őrzik az igei vonzatokat (pl. vadászni járt emberek, (2) mondat), mindezek az igékhez közelítik őket. Annyiból viszont nominális jellegűek, hogy főnév bővítményei, jelzői szerepben a melléknevekhez állnak közelebb.

2. Participum + személyjelölő – határozóként

A személyjelölővel ellátott vagy személyjelölő nélküli melléknévi igenévhez határozórag kapcsolódhat, és névutóval is szószerkezetet alkothat. Ezek a szerkezetek a mondatban időhatározói, ritkábban ok-, cél-, eredmény- és hasonlító határozói funkciót töltenek be, vagy feltételes mellékmondatot rövidítenek. A határozói funkciót a szerkezet végén megjelenő határozórag vagy a névutó biztosítja. A szurguti hanti nyelvjárásban használatos hét határozórag közül öt jelenik meg participiumok végén (LAT, LOC, ABL, TRA, INSF), a névutók közül pedig több mint egy tucat.

Előfordul azonban határozói helyzetben pusztán személyjelezett igenév is. Ezek tulajdonképpen elliptikus alakok, a határozóragos vagy névutóval alkotott szerkezetek variánsai, melyekről hiányzik a konkrét határozói viszonyt jelölő morféma. Példatáramban vannak olyan szerkezetek, melyeket funkció nélküli,

alkalmi alakváltozatnak tekintek (2.1.). Sejtésem szerint ezek az alakok a folyamatos beszédben és a folklórban fordulnak elő, de ez a sejtés még adatközlői megerősítésre vár. Viszont bizonyos határozói funkciókban a puszta személyjelezett igenév következetesen megjelenik, erről lejjebb (2.2.).

2.1. Alkalmi alakváltozat

Folyamatos melléknévi igenév, egyidejű cselekvés:

- (9) *nűŋ mən-t-an ma nűŋ-at kǒΛ-nə ǒjajtə-Λ-əm?*
 te megy-PTC.PRS-2SG én te-ACC hogyan észrevesz-PRS-1SG
 'Ha/amikor elmész, én hogyan veszek észre?' (Chr 66)

Egyidejű időhatározóként *mən-t-an-nə* (megy-PTC.PRS-2SG-LOC), feltételes mellékmondatban *mən-t-an-ka* (megy-PTC.PRS-2SG-PCL) lenne az elvárt alak.

Befejezett melléknévi igenév, előidejű cselekvés:

- (10) *tú pǎŋ tǒj-m-in tǎŋka, (...) nípək ǒjajtək-kən.*
 DET fiú születik- PCL papír észrevesz-[PST]-DU
 PTC.PST-3DU
 'Miután megszületett a fiúk, észrevettek egy papírt.' (BUFF 32/6)

Befejezett melléknévi igenév, egyidejű cselekvés:

- (11) *səŋ pǒn lǎt'-tǎ jǎŋk-m-a kǒw mətə məri jǎŋk-ən.*
 menyhal varsa néz-INF jár-PTC. hosszú valami idő jár[PST]-
 PST-2SG PST-2SG 2SG
 'Amikor a menyhalvarsát ellenőrizni voltál, sokáig elmaradtál.'
 (BUFF 17/89)

A hanti mesék stílusára jellemző, hogy a beszélő egy mondaton belül ugyanazt az igetövet használja különböző grammatikai alakokban. Ezzel erősíti a szöveg kohézióját. Az igenevek és igék váltogatásával a narráció dinamikája is érvényesül. A (11) és (12) mondatban az igenév a tartósabb cselekvés kifejezésére szolgál:

- (12) *tí ǒnəltəŋəΛ- kǒΛəm áΛ ǒnəltəŋə-əm, os kat áΛ-ŋən kǐt'-ŋən.*
m-am
 DET tanul- PTC. három év tanul[PST]- még két év-DU marad
 PST-1SG 1SG [PST]-3DU
 'Így tanulván három évig tanultam, még két év maradt.' (Chr 56)

Hasonló szövegtani megoldás feltételes mellékmondatot is eredményezhet:

- (13) *təγə jöwət-ən, nūŋ təγə jöwət-m-a*
 ide jön-[PST]-2SG te ide jön-PTC.PST-2SG
Λιλη-ən əntə mən-Λ-ən.
 eleven-LOC NEG megy[PST]-2SG
 'Ide jöttél, ha ide jöttél, élve nem mész el.' (BUFF 34/97)

2.2. Következetes használat

Az alárendelő mellékmondatot helyettesítő határozók használati köre igen tág. A sokféle jelentés között van kettő, melyben viszonylagos következetességgel jelenik meg a puszta személyjelezett igenév. Az egyik az okhatározói, a másik az időtartamot jelölő előzményhatározói. Ezeknek esetében úgy tűnik, megkezdődött a puszta személyjeles igenév grammatikalizációja, az alakok elindultak a konverbummá válás útján.

Az alábbi mondatokat Gugán Katalin egy más célú lekérdezés céljával hozta létre.³ Az adatközlő feladata az volt, hogy a jelentés és a grammatikalitás szempontjából vizsgálja meg őket. Ő a határozóraggal vagy névutóval ellátott szerkezeteket időhatározóinak, a puszta személyjelölőt tartalmazót okhatározóinak értékelte.

- (14a) *pəγ čəŋkəΛ-m-aΛ atə-Λ tōγə ʃsəΛ.*
 fiú felnőtt-PTC.PST-3SG apa-3SG oda enged[PST.3SG]
 'Mivel a fiú felnőtt, az apja elengedte.'
- (14b) *pəγ čəŋkəΛ-m-aΛ-nə atə-Λ tōγə ʃsəΛ.*
 fiú felnőtt-PTC.PST-3SG-LOC apa-3SG oda enged[PST.3SG]
 'Amikor a fiú felnőtt, az apja elengedte.'
- (14c) *pəγ čəŋkəΛ-m-aΛ-a atə-Λ tōγə ʃsəΛ.*
 fiú felnőtt-PTC.PST-3SG-LAT apa-3SG oda enged[PST.3SG]
 'Mire a fiú felnőtt, az apja elengedte.'
- (14d) *pəγ čəŋkəΛ-m-aΛ latnə atə-Λ tōγə ʃsəΛ.*
 fiú felnőtt-PTC.PST-3SG idő-LOC apa-3SG oda enged[PST.3SG]
 'Amikor a fiú felnőtt, az apja elengedte.'
- (14e) *pəγ čəŋkəΛ-m-aΛ pɪrnə atə-Λ tōγə ʃsəΛ.*
 fiú felnőtt-PTC.PST-3SG után apa-3SG oda enged[PST.3SG]
 'Miután a fiú felnőtt, az apja elengedte.'

³ Gugán Katalin kéziratós anyagából, az ő szíves hozzájárulásával.

Ha tehát a személyjelezett igenévhez határozórag vagy névutó kapcsolódik, az igeneves szerkezet időhatározói mellékmondatokkal egyenértékű, a pusztá személyjelezett igenév azonban absztraktabb jelentésű, okhatározói.

A pusztá személyjelezett igenév másik következetes használata a 'mióta?' kérdésre válaszoló, előzményhatározói jelentésű mellékmondatban érhető tetten. A főmondatban az időtartam hossza fogalmazódik meg.

Folyamatos melléknévi igenév:

(15) *ma wõnt-nam mæn-t-am ar kãtãl-γã jãγ.*
 én erdő-APPR megy-PTC.PRS-1SG sok nap-TRA válik[PST.3SG]
 'Mióta az erdőt járom, sok nap telt el.' (LNK)

(16a) *mũkkim tĩsãl-γã jãγ kõn-nat wãl-ta?*
 hány hónap-TRA válik[PST.3SG] has-COM van-PTC.PRS-2SG
 'Hányadik hónapos terhes vagy?' (RAZ 1117)

(16b) *ma kõn-nat wãl-t-am kut tĩsãl-γã jãγ.*
 én has-COM van-PTC.PRS-1SG hat hónap-TRA válik[PST.3SG]
 'Hat hónapos terhes vagyok.' (RAZ 1118)

Befejezett melléknévi igenév:

(17) *ma iki-ja mæn-m-am, temi kos ål-γã jãγ.*
 én férj-LAT megy-PTC.PST-1SG íme húsz év-TRA válik[PST.3SG]
 'Mióta férjhez mentem, húsz év telt el.' (LNK)

(18) *kãntãk-ko nãwi liw-m-imæn-pã kõk-kã jãγ.*
 hanti férfi hús eszik-PTC.PST-1DU-PCL hosszú-TRA válik[PST.3SG]
 'Régóta nem ettünk emberhúst.' (BUFF 22/249)

Csábító lenne a gondolat, hogy ezekben az alakokban az igésülés folyamatának és ezzel együtt az összetett mondatok kialakulásának kezdetét lássuk⁴. A szurguti hanti igenevek azonban csak akkor válnak igévé, ha mondatvégi, állítmányi helyzetben vannak, speciális modális viszonyok között, melyeket alább, a 4. pontban tárgyalunk.

2.3. Participium, konverbum vagy cselekvésnév?

A mondatban szabad határozóként funkcionáló igeneves szerkezeteket gyakran elemzik konverbumként akkor is, ha az alapja participium (Ylikoski 2000).

⁴ Ezt feltételezte Honti László is harmincöt évvel ezelőtt (1978: 128, 4. lábjegyzet), északi hanti párhuzamra hivatkozva, szerintem tévesen.

Ezek lehetnek határozóragos vagy névutós szerkezetek, de mint fentebb láttuk, pusztán személyjelölővel ellátott alakok is. A morfológiai besorolási szempont, azaz az igenévképzők szerinti rendszerezés egyértelmű. Ha a szintaktikai funkciókat is figyelembe akarjuk venni, a kategóriák határai elmosódnak. Ráadásul a (15)–(18) mondatok elemzésekor, ha szemantikai szempontokat is érvényesítünk, még jobban belebonyolódunk a szófajtani problémákba. Ezeket ugyanis fordíthatjuk „Azóta, hogy...” kezdetű időhatározói mellékmondatokkal, és akkor a konverbumhoz állnak közelebb, de deverbális főnevekkel is: (15) Az erdőbe jövetelem óta több nap telt el; (16b) Terhességem hat hónapos lett; (17) Férjhez menésem óta húsz év telt el; (18) Emberhúst evésünk régen volt. A pusztán személyjeles igenév itt főnevesülni látszik, ami már a cselekvésnevek irányába mutat.

3. Participium + személyjelölő – alanyként és tárgyként

A szurguti hantiban a főnevesülés igen korlátozottan, speciális szintaktikai-szemantikai környezetben megy végbe, amint azt az alábbiakban látni fogjuk.

3.1. Észlelést jelentő igei állítmány mellett

A nyomtatott forrásokban két észlelést jelentő ige mellett fordul elő a személyjelezett igenév: az intranszitiv *set'* 'hallatszik, érződik' és a tranzitiv *wu'* 'lát, tud' jelentésű ige mellett. A személyjelezett igenév az intranszitiv ige mellett alanyi, a tranzitiv ige mellett tárgyi funkciót tölt be.

3.1.1. Intranszitiv ige alanya

Folyamatos melléknévi igenév:

(19)	<i>wan-γə</i>	<i>jöwət-m-aλ</i>	<i>χολəntəγ-əλ</i> , (...)	<i>jü-t-aλ</i>	<i>set'-əλ</i> .
	rövid-TRA	érkezik-	hallgat-PRS.3SG	jön-	hallatszik-
		PTC.PST-3SG		PTC.PRS-3SG	PRS.3SG ⁵

'Közelebb jöve hallgatózik: jövése hallatszik.' (Chr 108)

A mondat mindkét tagjában van személyjelezett participium. Az első részben lévő *jöwətməλ* határozói, a főmondatban lévő *jütəλ* pedig alanyi funkciójú.

Befejezett melléknévi igenév:

(20)	<i>λi-ta</i>	<i>jəγ-m-am</i>	<i>set'-əλ</i> .
	eszik-INF	válik-PTC.PST-1SG	hallatszik-PRS.3SG

'Érzem, hogy megéheztem.' (BUFF 16/38)

⁵ A mondat két tagjában lévő 3SG két különböző személyre vonatkozik, ez a kontextusból egyértelműen kiderül.

3.1.2. Tranzitív ige tárgya

Folyamatos melléknévi igenév:

- (21) *tem sāsəγ ləppi-ja nūŋ lāŋ-t-a əntə wu-λ-e.*
 ez csapda belső-LAT te belép- NEG lát-PRS-SG<2SG
 PTC.PRS-2SG

'A csapdába lépésedet nem látod (nem veszed észre, amikor belelépsz a csapdába).' (VJM 10)

Befejezett melléknévi igenév:

- (22) *ja törəm mən-m-am əntə wuj-əm,*
 alsó ég megy-PTC.PST-1SG NEG lát/tud-[PST]-1SG
num törəm mən-m-am əntə wuj-əm.
 felső ég megy-PTC.PST-1SG NEG lát/tud-[PST]-1SG

'Alsó égbe mentemet nem láttam, felső égbe mentemet nem láttam (nem tudtam, hogy az alsó vagy a felső világba mentem-e).' (Chr 72)

3.2. 'elkészül, készen van' jelentésű állítmány mellett

Általános alany, személytelen szerkezet, az igenév személyvégződése az ige tárgyával koreferens:

- (23) *kāt wār-m-aλ tərəm.*
 ház csinál-PTC.PST-3SG kész[PST.3SG]
 'A házat felépítették.' (OJS)

Konkrét alany:

- (24) *ma liw-m-am kōlga əntə tər-m-əm, liw-nə any-ət lōwit-at.*
 én eszik-PTC. még NEG kész- ő-LOC edény- mosogat-PASS-
 PST-1SG [PST]1SG PL [PST]-3PL
 'Még nem végeztem az evéssel, ő már elmosogatta az edényeket.' (OJS)

3.3. Tagadó értelmű mondat alanya

3.3.1. Predikatív tagadószó mellett

Folyamatos melléknévi igenév:

- (25) *jōwət-t-aλ kōw-ən əntem.*
 érkezik-PTC.PRS-3SG hosszú-LOC NEG
 'Jövétele nincs messze (azaz nemsokára megérkezik).' (Chr 108)

Befejezett melléknévi igenév:

- (26) *əj lat-nə əj imi-λ lūw kut-əλ-a lāγətλə-m-əλ-pə əntem.*
 egy idő- egy asszony ő ház-3SG- látogat-PTC. NEG
 LOC -3SG LAT PST-3SG-PCL
 'Egyszer az egyik asszony a másik házat nem látogatja.' (Chr 74)

3.3.2. Egyéb, tagadó értelmű mondatokban

- (27) *nūŋ man-t wuj-m-a arətta-pə tetti,*
 te én-ACC lát-PTC.PST-2SG többé-NEG.PCL itt
ma nūŋ-at wuj-m-am arətta-pə tetti.
 én te-ACC lát PTC.PST-1SG többé-NEG.PCL itt
 'Te engem többé nem látsz, én téged többé nem látlak.' (NyK 80: 132)

A mondat jó példa arra, hogy az igenév megőrzi az ige vonzatszerkezetét: az alany nominativusban, a tárgy accusativusban van. Ez itt kiderül, mert a személynévmásnak van accusativusa, de a főnévi tárgy egyébként jelöletlen.

- (28) *ma jastə-m-am mūwə jəm-γə pit-λ.*
 én beszél- PTC.PST-1SG mi jó-TRA következik-PRS-[3SG]
 'Amit mondtam, annak nincs haszna.' (KVGr 291)

3.4. Participium vagy cselekvésnév?

A személyjelölővel ellátott melléknévi igenév csak a fenti három szemantikai-szintaktikai körben – az észlelést jelentő igék, a 'készen van / nincs készen', valamint a 'nincs' állítmányok mellett – tölthet be argumentumi, azaz alanyi és tárgyi funkciót. Feltehetjük a kérdést: elegendő-e ez arra, hogy önálló szófajként, cselekvésnévként kezeljük-e ezeket az alakokat? Nem lenne-e szükség nagyobb produktivásra, gyakoriságra abban az értelemben, ahogyan Bybee (2003: 602–623) tárgyalja a grammatizálódás feltételeit?

A másik obi-ugor nyelvben, a manysiban – amint az Bíró Bernadett legújabb kutatásaiból kiderül (Bíró 2008, 2011, 2012) –, a participiumi és gerundiumi eredetű nem-finit igealakok szélesebb körére alkalmazható a cselekvésnév kategória. A szófajhatárokat ő sem tudja minden esetben egyértelműen meghúzni, de az megállapítható, hogy a manysi participiumok a nominalizációs skálán (Kopjtevskaja-Tamm 1993: 60) közelebb vannak a főnevekhez, mint a nekik megfelelő, hanti nem-finit igealakok.

4. Participium + személyjelölő – állítmányként

Az északi hanti nyelvjárásokban a személyjelölővel ellátott folyamatos és befejezett melléknévi igenévből állítmányi helyzetben jelen illetve múlt idejű evidenciális módú finit ige lett, melyekben az igenévképző időjellé grammatizálódott (Nikolaeva 1999). Ez a változás a keleti (melyek közé a szurguti is tartozik) nyelvjárásokban a beszélt nyelvben nem ment végbe.

4.1. Igésülés az éneknelvben

A szurguti nyelvjárásban participium csak az éneknelvben kerül állítmányi funkcióba. A mitikus énekekben eredeti és igenévből alakult verbum finitumok változtatják egymást, úgy, hogy szemantikai magyarázatot nem, csupán stilisztikai lehet feltételezni az igealak választás mögött. Az alábbi mondat első felében igei állítmány van, a másodikban igenévi.

- (29) *pj̄r kūr-γ̄λ ma sāwr̄m-γ̄λ-am, ma tōt sāwr̄m-λ̄-t-am.*
hátsó láb-DU én vág-DU>1SG, én ott vág-FREQ-PTC.PRS-1SG
'Két hátsó lábát levágom, én legott levagdosom.' (Chr 130/173–174)

Az aktív értelmű mondatokban az igenévhez járuló PPx az igenév ágensének személyét jelöli. Passzív szerkezetekben azonban ugyanez a PPx az igenév páciensével koreferens.

- (30) *m̄kk̄l̄ə pun-pi tōr̄m n̄ōw ma-n̄ə-pa w̄ł-īλ̄γ̄λ-m-aλ.*
varjúbogyó szőr-ADJZR ég jávor én-LOC-PCL öl-FREQ-PTC.PST-3SG
'Varjúbogyó [színű] szőrű égi jávort én bizony megöltem.'
(TRJ 86/191–192)

Az északi hantiban az állítmányi helyzetű, grammatizálódott igealakok is előfordulnak passzív szerkezetekben, de azokhoz nem járul személyvégződés, alakilag megegyeznek a pusztai melléknévi igenevekkkel (Nikolaeva 1999: 132). A szurgutiban viszont az éneknyelvi igenévi eredetű igealakoknak megvan az aktív és a passzív ragozása ugyanúgy, mint az eredeti igékének is. Az alábbi mondatban a *s̄m̄λ̄am-ń̄aλ̄m̄λ̄am* szó szerinti fordítása 'szíveim-nyelveim', azaz a jávorszarvasból származó húsdarabok, melyek az égi vadászt illetik, a történet főhősét, akinek a nevében az énekes szól egyes szám 1. személyben. Az első tagmondatban a *s̄m̄λ̄am-ń̄aλ̄m̄λ̄am* a 'hazavittem' jelentésű *tuw̄m* ige tárgya. A második tagmondatban a *λ̄īλ̄m̄īλ* és *kiw̄rtiλ̄m̄īλ* 'rakattak', 'főzettek' igenévi alakok 3PL alakú PPx-ei a többes számú tárgyra utalnak.

- (31) *səm-λ-am- náλəm-λ-am jákə tuw-əm,*
 szív-PL-1SG nyelv-PL-1SG haza hoz[PST]1SG
nik-nam λιλə-m-ιλ λῑw, nik-nam kiwərt-ιλ-əm-ιλ.
 víz-APP rak-PTC.PST-3PL PCL víz-APP főz-FREQ-PTC.PST-3PL
 'Szíveimet-nyelveimet (a húsdarabokat) hazavittem, a vízbe rakódtak,
 megfőttek.' (TRJ 87/209–213)

4.2. Igésülés a prózában

Személyjelezett participium állítmányi helyzetben az énekeken kívül az általam ismert, nyomtatásban megjelent szurguti nyelvjárású szövegekben összesen kétszer fordul elő. Talán nem véletlen, hogy ezekben is a (30)–(31) mondathoz hasonló, passzív szerkezettel találkozunk:

- (32) *kāt-lumi-nə tōj-əm āwi pāŋki-nə pit-m-aλ.*
 ház lakatlan-LOC tart-PTC.PST lány légyölőgalóca- berüg-PTC.PST-
 LOC 3SG
 'A lakatlan ház szellemlánya a légyölő galócától lerészegedett.'
 (BUFF 14/10)

- (33) *os tāka jəŋ-ıw-nə tasəŋ-kə wārəntə-m-ıw.*
 PCL apa-1PL-LOC gazdag-TRA csinál-PTC.PST-1PL
 'Hát, apánk gazdaggá tett minket.' (JKN 147/607)

Lehetséges, hogy a jövőben a szurguti nyelvjárásban is megtörténik az igenevek igésülése. Ez azonban a szurguti nyelvváltozat saját innovációja lesz, nem pedig ősosztjából örökölt közös vonás továbbélése.

4.3. Participium vagy ige?

A szurguti nyelvjárásban a participiumok igésülése csak az éneknelvben történt meg. Aktív értelmű igenevek mellett a PPx az ige alanyával, passzív értelműek mellett a tárgyával koreferens. A ragozott igék variációs gazdagságától messze elmaradnak ezek az alkalmilag igésült alakok: nincs alanyi és tárgyas ragozás, és igemódok jelölésére sincs lehetőség. A beszélt nyelvben személyjelölő nélküli participium nem fordul elő állítmányi helyzetben. Személyjelölővel ellátott is igen ritkán, l. (32)–(33) mondat.

5. Összegzés, kitekintés

Az alábbi táblázat azt ábrázolja, hogy milyen szintaktikai funkciókban fordul elő, és ezáltal milyen szófajok irányába fejlődhet a szurguti hanti *-t-*, *-m-* képzős melléknévi igenév. A + jelek azt jelzik, hogy az oszlop tetején jelölt igenévi alak előfordul a megfelelő szintaktikai funkcióban. A (+) jel az alacsony frekvenciát, a produktivitás korlátozott voltát jelenti.

Szintaktikai funkció	A <i>-t-</i> , <i>-m-</i> képzős igenév morfológiai szerkezete				Szófaji besorolás
	tő+Ptc	tő+Ptc +PPx	tő+Ptc +(PPx) +Cx	tő+Ptc +(PPx) +PP	
Jelző	+	+	–	–	Participium > melléknév
Alany	(+)	+	–	–	Nomen actionis > főnév
Tárgy	(+)	+	–	–	
Határozó	–	(+)	+	+	Konverbum > határozószó
Állítmány	–	(+)	–	(+)	Ige

A tő + Ptc oszlopban szereplő (+) jelek azt mutatják, hogy a pusztai igenév – bár nagyon ritkán – de előfordul alanyi és tárgyi funkcióban is:

- (34) *kāt puγaλ kārəγ-a jōwət, niməλ sōw āλ-tə-pə əntem.*
 ház falu tér-LAT jön sítalp síbot fekszik- NEG
 [PST-3SG] PTC.PRS-PCL
 'Megérkezett az udvarra, se sítalp, se síbot (sítalp, síbot fekvése nincs).' (Chr 106)

Ugyanazt az eseményt (a faág repülését) egy mesében háromféle igeneves szerkezet írja le.

Folyamatos melléknévi igenév személyjelölővel:

- (35a) *ma juγ māwr-əm mən-t-aλ pə tōm əntə wu-λ-i.*
 én fa ág-1SG megy- PCL DET NEG lát-PRS-
 PTC.PRS-3SG PASS.3SG
 'Az én faágam repülése nem látszik.' (JKN 124/ 109)

Pusztai igenév, személyjelölő nélkül:

- (35b) *juγ māwr mən-tə pə əntə wu-λ-i.*
 fa ág megy-PTC.PRS PCL NEG lát-PRS-PASS.3SG
 'A faág repülése nem látszik.' (JKN 124/ 115)

Befejezett melléknévi igenév személyjelölő nélkül:

- (35c) *ma* *liw* *juj* *mawr-əλ* *mən-əm* *əntə* *pə* *wuj-əm*.
 én ő fa ág-3SG megy-PTC.PST NEG PCL lát-[PST]-1SG
 'Én az ő faága elrepültét nem is láttam.' (JKN 2004:125/ 13)

Alanyi és tárgyi funkcióban a személyjelölővel ellátott igenév sokkal gyakoribb, mint a PPx nélküli. A PPx nem is mindig vonatkozik konkrét személyre, vannak olyan esetek, amikor csupán főnevesítő szerepe van:

- (36) *pəλ-γəλ-nat* *χəλ-əλ*, *íu* *tōw* *jəŋk-nə* *mōlγ-t-əλ* *sef-əλ*.
 fül-DU-COM hall- az tó víz- suttog-PTC. hallatszik-
 PRS[3SG] LOC PRS-3SG PRS[3SG]
 'Két fülével hallja, annak a tónak vizén suttogás hallatszik.'
 (JKN 2004:122/ 61)

Jelen dolgozatban nem foglalkozunk a névszói utótagú participiális jelzős szerkezetekkel. Csak utalok rá, hogy a cselekvésnevek létrehozásában sokkal nagyobb szerep jut a tő+Ptc +(PPx)+N szerkezeteknek, mint a tő+Ptc +PPx szerkezetnek. Többek között a *wər* 'munka, dolog', *tāyi* 'hely' és *sūj* 'zaj' utótag már-már képzőszerű tulajdonságokkal rendelkezik: *məntə wər* 'elmenetel, utazás', *wəλtə tāyi* 'élet', *mōlγtə sūj* 'suttogás'. A *tāyi* 'hely' utótagú participiális szerkezetek állítmányi helyzetben is előfordulnak, itt viszont nem nominalizátori, hanem verbalizátori szerepük van. Ezek a szerkezetek a mondat végén evidenciális módú igealakokként funkcionálnak (Csepregi 2008). A (33) mondatnak ilyen változata is van ugyanabban a mesében:

- (37) *tāka*, *jəγ-iw-nə* *tas-at*, *wəγ-at* *məj-m-iw* *tāyi*.
 PCL apa-1PL-LOC gazdagság- pénz-INSF ad-PTC. hely
 INSF PST-1PL
 'Hát, apánk gazdagságot-pénzt adott nekünk (úgy tűnik).'
 (JKN 147/612)

A táblázat jól ábrázolja, hogy a leguniverzálisabb morfémakapcsolat a tő+Ptc +PPx, mivel ebben az oszlopban csak + jeleket találunk, tehát a személyjelölővel ellátott igenév a mondatban bármelyik funkciót betöltheti. A névszókhoz a (19)–(24), (35a), (36) mondatokban megjelenő, alanyi és tárgyi funkciójú alakok állnak legközelebb – bár igei vonzatkeretüket és a relatív időviszonyítási képessé-
 güket mindvégig megőrzik. Utánuk következik a jelző, mely bár névszó bővít-
 ménye, de képes utalni az általa jelölt cselekvés ágensére (l. (6)–(8) mondat). A
 határozói funkciójú igenevek mint mellékmondat állítmányai, közelebb vannak
 az igehez (l. (9)–(13), (14a), (15)–(18) mondat), de az igésülési folyamatban a
 legmesszebbre a mondatvégi helyzetben, állítmányként funkcionáló igealakok
 jutottak (l. (29)–(33) mondat).

A grammatikai rövidítések feloldásai:

1	1. személy	LOC	locativus
2	2. személy	NEG	tagadószó
3	3. személy	NEG.PCL	tagadó partikula
ABL	ablativus	PASS	passivum
ACC	accusativus	PCL	partikula
ADJZR	melléknévképző	PL	többes szám
APP	approximativus	PRS	jelen idő
COM	comitativus	PST	múlt idő
Cx	határozórag	PTC.PRS	folyamatos melléknévi igenév
DAT	dativus	PTC.PST	befejezett melléknévi igenév
DET	determináns	PP	névutó
DU	kettős szám	Px	birtokos személyjel
FREQ	gyakorító igeképző	PPx	igenévhez járuló személyjelölő
INF	főnévi igenév	SG	egyes szám
INSF	instructivus-finalis	TRA	translativus
LAT	lativus	Vx	igei személyrag

A nyelvi adatok forrásainak rövidítései:

BUFF	Csepregi 2011.
Chr.	Csepregi 1998.
JAK	Ajpin 2002.
JKN	Koškarëva 2004.
KVGr	Karjalainen – Vértes 1964.
LNK	Ljudmila Kajukova (szóbeli közlés)
NyK 108	Csepregi 2012.
NyK 80	Honti 1978.
OJS	Olesja Sopočina (szóbeli közlés)
PVJ	Paasonen – Vértes 2001.
TRJ	Csepregi 2003.
VJM	Koškarëva – Pesikova 2006.

Irodalom

- Ajpin, Jeremej [Айпин, Еремей] (2002), Пан сәмәли. Клюквинка. Просвещение, Санкт-Петербург.
- van der Auwera, Johan (1998), Defining converbs. In: Kulikov, Leonid – Vater, Heinz (eds), *Typology of Verbal Categories: Papers Presented to Vladimir Nedjalkov on the Occasion of his 70th Birthday*. *Linguistische Arbeiten* 382. Max Niemeier Verlag, Tübingen. 273–282.
- Bíró Bernadett (2008), A manysi cselekvésnevek szófaji kérdései. *NyK* 105: 255–269.
- Bíró Bernadett (2011), Cselekvésnevek a manysiban: az északi manysi cselekvésnevek valenciája. *FUD* 18: 3–33.
- Bíró Bernadett (2012), Action nominal constructions in Northern Mansi. http://www.babel.gwi.unimuenchen.de/media/downloads/grammar/NorthernMansi/Syntax/Abstract_thesis_B%C3%ADr%C3%B3.pdf
- Bybee, Joan (2003), Mechanism of Change in Grammaticization: The Role of Frequency. In: Joseph, Brian D. – Janda, Richard D. (eds), *The handbook of Historical Linguistics*. Blackwell Publishing, Malden – Oxford – Sidney – Berlin. 602–623.
- Comrie, Bernard (1976), *The Syntax of Action Nominal: A Cross-Language Study*. *Lingua* 40: 177–201.
- Comrie, Bernard – Thompson, Sandra (1985), Lexical nominalization. In: Shopen, Timothy (ed.), *Language Typology and Syntactic Description*. Volume III. Cambridge University Press, Cambridge. 349–398.
- Csepregi Márta (1998), Szurguti osztják chrestomathia. SUA, Supplementum 6. József Attila Tudományegyetem, Szeged.
- Csepregi Márta (2003), Egy tromagani osztják jávorének. In: Bakró-Nagy Marianne – Rédei Károly (szerk.), *Ünnepi kötet Honti László tiszteletére*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 80–87.
- Csepregi Márta (2008), Az osztják TAHI 'hely' szó helye a mondatban. In: Bereczki András – Csepregi Márta – Klima László (szerk.), *Ünnepi írások Havas Ferenc tiszteletére*. *UT* 18. ELTE BTK Finnugor Tanszék – Numi-Tórem Finnugor Alapítvány, Budapest. 125–135.
- Csepregi Márta (2011), Szurguti hanti folklór szövegek. *Budapesti Finnugor Füzetek* 22. ELTE Finnugor Tanszék, Budapest.
- Csepregi Márta (2012), Participiális jelzős szerkezetek két hanti nyelvjárásban. *NyK* 108: 61–94.
- Haspelmath, Martin (1994), Passive Participles across Languages. In: Fox, Barbara – Hopper, Paul J. (eds), *Voice: Form and Function*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia. 152–177.
- Haspelmath, Martin (1996), Word-class-changing inflection and morphological theory. In: Booij, Geert – van Marle, Jaap (eds), *Yearbook of Morphology 1995*. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht. 43–66.

- Haspelmath, Martin (1999), Converb. In: Brown, Keith – Miller, Jim (eds), *Concise Encyclopedia of Grammatical Categories*. Elsevier Science, Amsterdam. 110–115.
- Haspelmath, Martin – König, Ekkehard (eds) (1995), *Converbs in cross-linguistic perspective. Structure and meaning of adverbial verb forms – adverbial participles, gerunds*. Mouton de Gruyter, Berlin.
- Honti László (1978), Tromagani osztják szövegek. *NyK* 80: 127–139.
- Karjalainen, K.F. – Vértes, E. (1964), *Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjasischen Mundarten*. MSFOu 128.
- Koptjevskaja-Tamm, Maria (1993), *Nominalizations*. Routledge, London.
- Koptjevskaja-Tamm, Maria (2011), Action nominal constructions. In: Dryer, Matthew S. – Haspelmath, Martin (eds), *The World Atlas of Language Structures Online*. Max Planck Digital Library, Munich. Chapter 62. <http://wals.info/chapter/62> (2013-08-01)
- Koškarëva Natalya [Кошкарëва, Н. Б.] (2004), Образцы текстов на сургутском диалекте хантыйского языка. In: Koškarëva, N. B. – Širobokova, N. N. (szerk.) [Кошкарëва, Н. Б. – Широбокова, Н. Н. (ред.)], *Языки коренных народов Сибири*. Вып. 13. Экспедиционные материалы. Сибирское отделение РАН, Новосибирск. 104–148.
- Koškarëva, N. B. – Pesikova, A. S. [Кошкарëва, Н. Б. – Песикова, А. С.] (2006), *Варəң йăвəн неврем моньчəт. Детские сказки варьёганских ханты*. Полиграфист, Ханты-Мансийск.
- Lehmann, Christian (1984), *Der Relativsatz*. Günter Narr, Tübingen.
- Malchukov, Andrej – Koptjevskaja-Tamm, Maria – Cole, Peter – Hermon, Gabriella – Kornfilt, Jaklin – Comrie, Bernard (2008), *Leipzig Questionnaire on Nominalizations and mixed categories*. http://www.eva.mpg.de/lingua/tools-at-lingboard/pdf/Malchukov_MixedCategories_Questionnaire.pdf (2013-08-01)
- Nedjalkov, Vladimir P. (1995), Some typological parameters of converbs. In: Haspelmath, Martin – König, Ekkehard (eds), *Converbs in cross-linguistic perspective. Structure and meaning of adverbial verb forms – adverbial participles, gerunds*. Mouton de Gruyter, Berlin. 97–136.
- Nikolaeva, Irina (1999), The semantics of Northern Khanty evidentials. *JSFOu* 88: 131–159.
- Покачëва, Е. Р. – Песикова, А. С. [Покачëва, Е. П. – Песикова, А. С.] (2006), *Русско-хантыйский разговорник (сургутский диалект)*. Полиграфист, Ханты-Мансийск.
- Ylikoski, Jussi (2000), *Konverbeistä ja konverbirakenteista*. In: Pajunen, Anneli (toim.), *Näkökulmia kielitypologiaan*. Suomi 186. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. 214–245.
- Ylikoski, Jussi (2003), *Defining Non-finites: Action Nominals, Converbs and Infinitives*. *SKY Journal of Linguistics* 16: 185–237.